

Põhjala Lõvi

Mirkka Lappalainen

Põhjala Lõvi

Soome keelest tõlkinud
Ants Paikre

Originaali tiitel:

Mirkka Lappalainen

POHJOLAN LEIJONA

Kustaa II Aadolf ja Suomi 1611–1632

Siltala, 2014

Toimetanud Ivar-Anton Karros

Kujundanud Andres Tali

Copyright © Mirkka Lappalainen 2014

Published by arrangement with Siltala Publishing, Finland

Illustratsioonid akg-images

Tõlge eesti keelde © Ants Paikre ja Tänapäev, 2016

ISBN 978-9949-85-057-0

www.tnp.ee

Trükitud AS Printon trükikojas

*Kui hommik koitis,
nähti kohutavat sabatähte.
Jumal olgu meile armuline.*

Sissekanne
krahv Abraham Brahe
päevaraamatus
19.11.1618

Sisukord

1. Mõrv Sipoos 11

7

2. Kuldne lõvi 19

Lõpuaegade kuningas 19

Kangelasest muuseumieksponaadiks 21

Hea kuningas ja hakapeliitide isand 24

Gustav II Adolphi aeg Soome ajalookirjutuses 27

3. Pärand 29

Kaks väikest printsit 29

Kodusõja taak 31

Võimuanastaja ja tema poeg 33

Ille faciet – tema teeb seda 34

«Kas sa ei tea, et ma olen isand!» 37

Gustav Adolf tuleb võimule 39

4. Soome 17. sajandi alguses 42

Nälg ja tühjaksjäänud talud 45

Omavolitsevad foogtid ja kadunud vili 47

Aadli murranguaeg 49

5. Seiklus idas 53

Uudised Novgorodist 53

Mõte rootsi sugu tsaarist 55

Karl Filipi reis 60

6. Pime maa 63

Sõjavägi, küüdid ja kostid 63

Vägivald vägivalla vastu 65

Käeraudus nimismees 67

Talupoegade piinajad 70

7. Gustav Adolf saabub Soome 74

8 Rahutu Soome ja Sigismundi-oht 74

Kalmari sõda ja Älvsborgi lunaraha 76

Reis 1614. aasta talvel 79

8. Sada viiskümmend sidrunit 83

Õukond saabub Helsingisse 83

Gustav Adolf ja ustavad soomlased 86

1616. aasta kaebekohus 88

9. Tormitsev sõjameri 94

Rootsi, Venemaa, Poola 94

«Kui rahu ei saavutata» 98

Stolbovo rahu 101

10. Ustav Arvid Tönnesson 103

Tjusterby valitsejad 103

Admiral, hertsog, kuningas 106

Hertsog Karli ja Gustav Adolphi teener 108

Kirikukellad, kääbus ja poola kokk 110

«Seal peaks ta elama veest ja leivast» 113

Asehalduri surm 114

11. Liiliad ja hõbe 117

Kroonimine Uppsalas 117

Lõvi ja tema kari 121

Aadli ja kuninga liit 124

Kantsleri riik 128

Riigipäev 131

Kuninga aeg 132

12. Tuli tuha all 135

Sigismundi peibutused 135

Gustav Adolf ja katoliku kirik 139

Johannes Messenius 141

«Seepärast on piisavalt põhjust nad piinamisele mõista» 146

9

13. Sõda Poolaga 152

Liivimaalt Preisimaale 152

Uus vägi, vanad mured 157

Surm ja süüd 162

Võimumeeste sõda 165

Lõvi, kuul ja kroon 167

14. Krooni haardesse 171

Soome saamine militaariigi osaks 171

Ametnikud ja krooni kord 173

Asehaldurite ja foogtide maailm muutub 175

Uue haldussüsteemi kasvuraskused 179

Nils Bielke 181

Soome ja sõda 185

Teed, sillad ja sõjavägi 187

15. Kuninga õigus 190

Svea õuekohtu asutamine 190

Tapja, suguvõsa ja kuningas 194

Turu õuekohus 197

«Asekohtunikul soovitatakse lugeda oma seaduseraamatut tähelepanelikumalt» 200

16. Hõbe ja tollitarad 204

Jõukat suurriiki ehitamas 204

Linnad ja kaubanduspoliitika 207

Kaks suurkodanlast 212

« ... käsime teil uurida, kas neis on kulda» 216

17. «Ta sõimab ja teotab meid kõigis oma jutlustes» 221

Puhtausulise suurriigi poole 221

10 Allumatud kirikhärrad 225

Piiskop ja kindralkuberner 228

«See vaenulik ja rahutu rahvas» 234

18. Teel Lützenisse 238

Ususõda ja ülevõim Läänemerel 238

Sõda Saksamaal 243

Hakapeliidid 246

Lõvi surm 249

19. Kuninga kaevanduses 255

Allikaviited 261

Allikad ja kirjandus 280

Isiku- ja kohanimeregister 290

Mõrv Sipoos

Pärast 1615. aasta suvistepühi leidis väike Jacob Mårtensson surnukeha. Herrala küla serval kõrgus mägi, mäe otsas oli suur kivi ja tolle kivi alla jäävasse õõnsusse oli lükatud surnud mees. Keegi ei pannud hiljem kirja, kas Jacob oli julgenud surnut lähemalt vaadata. Võib-olla oli ta kohkunud ja kohe mäest alla koju jooksnud. Võib-olla oli Jacob veel selles eas, et ei mõistnud õieti, mida ta näinud oli. Lõpuks rääkis ta leiust emale, kes läks koha peale vaatama ja rääkis laibast Valborgile, kipri naisele.

11

Kipri naine sõbranna juttu nähtavasti ei uskunud või vähemasti ei tormanud ta ummisjalu mäe otsa laipa otsima. Ülekuulamisel seletas ta, et oli läinud karjale lehiseid tooma ja märganud kivi alt midagi punast paistmas. Seejärel oli ta tõtanud külla ning kutsunud kaasa teisi naisi ja kellegi soldati. Too julges käe kivi alla pista ja punast riidet puudutada. Hämmeldus oli suur, sest laipa polnud, olid ainult püksid. Õõnsusest leiti ka teisi riideesemeid ja vanad saapad. Naised võtsid need kaasa. 1610. aastate Soome küla oli väga vaene, igasugune riidekraam oli väärtuslik ja kehvaski seisukorras saapapaarile leidus alati kandja või ostja.

Kui naised küla poole astusid, juhtus neile vastu tulema Bertili-nimeline külaelanik, kes uudishimutses, mis naistel kaasas on.

Ta nägi vilksamisi, mida naised kandsid, aga nood varjasid oma saaki ja irvitasid. «Praegu te küll naerate, aga võib minna veel nii, et te selle pärast nutta saate,» käratas Bertil – vähemasti oma sõnade kohaselt. Küllap kasutas ta tegelikult märksa räigemat kõnepruuki, sest sattus naiste abikaasade viha alla.

Bertili ja naiste sõnelus viis selleni, et hakkasid levima kuuljutud ja teade salapärasest punaste pükstega surnust jõudis kirikhärra Andersi kõrvu. Too küsitles väikest Jacobit ja teisi külaelanikke ja sai «mitmest suust» kuulda, et surnukeha oli maetud Paavali tapuaeda.

12 Kirikhärra Andersi ainuke võimalus oli suur kaebekohus, millised kuningas oli käskinud korraldada mitmel pool Soomes. Nende kohtute eesmärgiks, tõsi küll, ei olnud uurida tapmisi, vaid ametnike kuritarvitusi, millele kuningas tahtis oma riigi korralagedusest haaratud idaosas lõppu teha.

1616. aasta aprillis Porvoo linnas peetud kohtuistungil võeti punaste pükstega surnu mõistatus üles ja hiljem viidi selles asjas läbi eraldi kuulamine. Uurimisel rääkis keegi külaelanikest, et oli suvistepühajärgse emaspäeva varahommikul kuulnud metsast kõva lärmi ja kahte «püssipauku». Selgus ka, et püksid võisid kuuluda vene päritolu aadliku Mensik Baranovi teenrile, kes oli kuldsete tressidega kaunistatud püksid saanud oma peremehelt.¹

Ei kiriklik ega ilmalik võim saanud kunagi teada, kas surnu oli Mensik Baranovi sulane Bogdan või mitte. Külaelanikud jäid kidakeelseks ja ka Baranov ei ilmutanud juhtumi vastu huvi. Asi jäi sinnapaika. Polnud ei laipa, tapjat ega kedagi, keda kohtus süüdistada. Niisugune oli 17. sajandi alguse maailm: metsades võis liikuda tundmatuna või valeriietes, mörtsukas sai kergesti põgeneda ning laipa oli lihtne hävitada. Vana kombe kohaselt võis mörtsuka suguvõsa tapetu perekonnale valuraha maksta, misjärel krooni selle asjaga enam ei tülitatud. Muistse tava kohaselt oli veretöö suguvõsade vaheline asi.

Herrala küla elanikud mõisteti maaseaduse tahtlikku tapmist käsitleva koodeksi 25. ja 26. paragrahvi kohaselt maksuma mõrvatrahvi, sest nad ei olnud tapjat leidnud. Keskaegne seadus kohustas kogukonda tapjad leidma ja neid karistama, muidu määrati salamõrva eest ühine trahv. Mõnd asjasse segatut kohustati järgmisel kohtupidamisel end vande abil süüdistustest vabastama.

Sipoo Herrala mõrv toimus 1615. aastal, ajal, mil Rootsi riigi idapiiril käis sõda ja maa oli sisemiselt killustunud. See oli riik, mis suurriigiks alles pürgis. Maksukogumissüsteem lonkas, teave liikus kehvasti, ametnikud omavolitsesid ja õigusemõistmine oli keskaegne. Riiki valitses 22-aastane kuningas, troonianastaja poeg, kes kartis oma Poola sugulaste salasepitsusi ja otsis vahendeid, millega riik oma võimu all hoida. Noor Gustav II Adolf oli sõdurkuningas maal, mis ei olnud sõjaks valmis. Ta valitses tohutut riiki, mis oli suuremalt jaolt kaardistamata. Keskaegsete eelkäijate kombel tuli tal reisida mööda maad ringi, et seda kas või kuidagiviisi valitseda.

13

1615. ja 1616. aasta vahetusel viibis Gustav II Adolf Soomes. Ta korraldas Helsingis maapäeva, jagas käske ja juhtnööre ning kohtus oma alamatega. Arvatavasti oli Gustav Adolfil olnud kavas korraldada Turus üldine uurimiskohus, kus oleks käsitletud ametnike kuritarvitusi. Praktilistel põhjustel otsustas ta siiski saata oma esindajad Lõuna-Soome kreisidesse talupoegade kaebusi kuulama ja kuninga nimel õigust mõistma.

Ehkki käes oli uusaja algus, oli elukorraldus veel keskaegne. Rootsi endisaegsed valitsejad olid olnud pidevalt liikvel ja iga uus kuningas oli alati ette võtnud *eriksgata*'ks* nimetatud teekonna oma riigi eri osadesse. Veel 16. sajandilgi olid valitsejad ja selleks pürgijad pidanud alatasa ringi sõitma. Selle põhjus oli lihtne. Rootsi oli suur ja hajaasustusega riik, mille keskvalitus oli väga nõrk. Vajalikke dokumente oli lihtne kaasas kanda.

* 'Eriku reis' (rootsi k, siin ja edaspidi tõlkija märkused)

Kuningas oli sunnitud ringi reisima, sest võimu sai tõhusalt teostada ainult siis, kui valitseja ise kohal viibis. Kui kuningas asus laevale või ratsutas minema, libises võim tema käest kohalike võimurite kätte.

Ka 1616. aasta uurimiskohus jätkas igivana tava. Kuningal tuli oma alamaid kaitsta ja need võisid kaevata neile osaks langenud ülekohtu pärast oma majesteedile. Riigis, kus õigussüsteemi ei usaldatud ja ametnikke ei suudetud kontrolli alla saada, olid kõikvõimalikud uurimis- ja lossikohtud tavalised. Veel 1616. aastal ei olnud Rootsi kuninga alamate elul ja omandil tegelikku kaitset.

Aastal 1616 elasid Rootsi ja Euroopa vana ja uue maailma piiril. Keskaeg oli juba kaugele seljataha jäänud, uusaja valgus aga alles koitis silmapiiril. Oli sünge aeg. Eelmisel sajandil kogu maailmajagu vapustanud usupuhastus oli viinud sõdadeni. 1616. aastal liikus Euroopa möödapääsmatult suure kriisi, katoliiklaste ja protestantide lõpliku kokkupõrke poole. Kaks aastat hiljem alanud sõjast sai kolmkümmend aastat kestnud koletu tapatalg, milles usulised ajendid lõpuks muude eesmärkide alla mattusid. Rootsi jaoks sai Kolmekümneaastasest sõjast müüt, milles nende suur kuningas Gustav II Adolf protestantide eest võitles ja lõpuks elu kaotas.

Maailmas valitses aastal 1616 pakane. «Väikeseks jääajaks» nimetatud kliimaperiood oli oma kõige jäisemas järgus ja algelisest põllundusest sõltuvad talupojad kannatasid ikalduste, külmade suvede ja hallade all. 17. sajandi esimene pool ei olnud Euroopa lihtrahvale kuigi õnnelik aeg. Nad kannatasid külma ja nälga ning maksid ränki makse. Tagatipuks veeresid üle nende põldude terved väehulgad, tallates, röövides ja põletades. Sõdadele ja näljale järgnesid taudid. Ususõjad õhutasid ka sallimatust

ja valitsejate himu valvata oma rahva elu ja usu järele karmil käel. Elati viimsepäeva meeleolus. Usuti, et varsti tuleb maailma lõpp, ning saba tähed ja teised taevamärgid ning ennustused paistsid seda arvamust ainult kinnitavat.

17. sajandi alguse Euroopa ajaloos oli siiski palju muutki kui ainult külmavõetud ja mädanev vili ning tapetud talupoegade laipade hunnikud. Linnades kees elu, sest eelmise sajandi avastusretked olid toonud maailmakaubandusse pöörde. Euroopa valitsejate omavaheline võitlus kandus kõige kaugematele meredele. See tähendas lisaks uutele toodetele ja kaubateedele ka seda, et nõudlus põhjala tõrva ja pigi järgi suurenes.

Kogu selle sünguse keskel janunesid valitsejad, aadlikud ja kodanlased ilu. Nad jõid veini Veneetsia pokaalidest, kuulasid muusikat ja soosisid kunste. Baroki raskepärane toredus oli kooskõlas aja vaimuga. 17. sajandi alguse sümboliks võib pidada natüürmorti, mille tumedal taustal lõkendavad tulbid. Tulp oli eliidi ihaldatud lill, selle sibulatega hangeldamine tekitas 1630. aastate Hollandis ohjeldamatu investeerimismulli. Maalidel oli too imeline moelill hetkelisuse ja kaduvuse sümbol.

15

Elati äärmuslike vastuolude: viletsuse ja ülekülluse, hävingu ja õitsengu aegu. Ususõdade keskel elavad inimesed ootasid viimset võitlust, teadmata, et maailmalõpp jääb tulemata. Kahu-
rimürin tähendas uusaja algust, suunda vähehaaval kuju võtva moodsa Euroopa poole.

Keskaja lõpp andis tõuke loodusteaduste arengule ja tsentraliseeritud riikide kujunemisele. Õpetatud mehed mõistsid, et Aristoteles ja Piibel ei seletagi maailmast kõike. Vanade tõdede kahtluse alla seadmine nõudis veel hulljulgust, aga muutus oli igal juhul toimunud. Oli suurte astronoomide aeg: Mikołaj Kopernik, Tycho Brahe ja Galileo Galilei jäädvustasid oma nimed maailmaajalukku. Ehkki Galenose õpetus kehavedelikest ja nende tasakaalustamatusest tingitud haigustest pidas vastu veel kaua, arenes arstiteadus ja eriti anatoomia tohutu kiirusega ning

laipade lahkamine oli moeasi. Avastati vereringe. Igal teadusalal toimus tormiline areng. Vägivaldses ja pimedas maailmas joonistati endisest täpsemaid maakaarte ja leidis neid, kes uurisid isegi põllunduse arendamise võimalusi. Esimene samm valgustuse ja moodsa maailma poole oli tehtud.

16 Uusaja alguse inimese maailm oli tulvil endeid, märke ja salatähendusi. Astroloogid ennustasid tähtede järgi ja õpetlased tegelesid alkeemiaga. Ilmad olid Jumalast, hallad ja rahetormid Kõikvõimsa karistus. Teadus ja salateadus põimusid. Usul Jumala armulikkusse ja vihasse olid sügavad juured. Gustav II Adolphi elukäiku ja tema ümber kujunenud müüti ei ole võimalik mõista ilma selle kontekstita. Gustav Adolf kasvatati Jumala sõduriks ja hiljem ühendati tema isikuga rida vanu ennustusi lõpuaegade sõdurkuningast. Kaasaegsete nägemuses oli Gustav II Adolf kuningas, kelle saatus oli nagu Rootsi riigi omagi kirjutatud tähtedesse. Ta oli ka ise selle nägemuse vang.

* * *

Sipoo punaste pükstega surnukeha juhtum on vana maailma mõrvamüsteerium. See juhtus ajal, mil usaldusväärset teavet oli raske saada, tõde oli müügikaup ja üha uuesti manipuleeritav. Veretöös kahtlustatavad võisid igivana kombe kohaselt vabane da kahtlustustest vande läbi ja sugukonnad lepitasi omavahel tapmisi valurahaga. Need mõrtsukad, kel sugukonna kaitset ei olnud, põgenesid veritasu eest metsadesse. See oli aeg, mil mõrvar ja mõrvatu võisid haihtuda olematusse ja kuritöö ise muutuda kuulujuttude sasimikuks. Kas Sipoo Hertsbys keegi üldse tapeti või oli kogu see mõrvalugu ainult kuulujuttudest sündinud väljamõeldis, millele kirikhärra fantaasia omalt poolt värvi lisas? Või oli see pelk kättevari salgamaks midagi tegelikult aset leidnut?

Aastal 1616 näis maailm vana ja muutumatu, tavad igavesed. Sellele vaatamata elasid Rootsi ja Soome võimumehed ning

talupojad uue ja vana piiril. Maailm oli muutumas, vana ühiskond, mida nemad tundsid, murenemas. Ja see muutus oli kiire. Aastal 1616 oli Gustav II Adolf 21-aastane. Kui kuningas 37-aastaseks suri, jättis ta endast maha hoopis teistsuguse riigi. Gustav II Adolphi ajal sai Rootsis tõeline suurriik ning loodi moodsa, tsentraliseeritud õigusriigi alused. Mitte kusagil ei olnud muutus nii märgatav kui Soomes.

See raamat räägib, kuidas Soomest sai Gustav II Adolphi valitussajal tsentraliseeritud suurriigi osa, kuidas see muutus toimus ja kes selle ellu viisid ning millist osa mängis seejuures kuningas. Ehkki teose raskuspunkt lasub Soomel, räägib raamat ka riigist tervikuna; tsentraliseeritud riigi rajamisest Rootsis ja suurtest sõdadest selle piiridel.

17

«Rootsi ajalugu on selle kuningate ajalugu,» ütles ajaloolane E. G. Geijer 19. sajandi keskpaigas. Geijeri mõte tundub tänapäeval väga vanamoodne. Kuningate ajalugu on juba ammu ajaloo uurimise peavoolust kõrvale jäänud ja teinud ruumi sotsiaal-, majandusajaloo ja teiste ajalookirjutuse liikide laviinile. Oma mineviku on saanud talupojad, linnakodanikud, naised ja lapsed. Sellele vaatamata peitub Geijeri ütluses oma tõde. Eriti uusaja algussajanditel oli valitsejatel nii palju võimu, et ajaloo käiku suunasid nende tegevus ja ka iseloomujooned. Küsimus ei olnud ainult «valitsemises» ja käsukirjade saatmises, vaid eelkõige selles, kuidas teised võimukandjad ja ühiskond valitseja ümber koondusid. Valitsejavahetused olid uusaja alguse Euroopas eranditult kriisilukorrad. Nendega seostus hulganisti dünastilisi salasepitsusi, mis viisid sageli sõdade ja rahutusteni. Kui krooniti uus valitseja, lõid võimusuhted ühiskonnas kõikuma. Vana valitseja soosikud kaotasid oma koha ja võimule pääsesid uued. Naaberriigid sekkusid üksteise võimuvõitlusse ja liite sõlmiti kuninglike abielude kaudu.

Rootsi 17. sajandi ajaloos on iga monarhi valitsemisaeg omaläoline. Gustav II Adolfile eelnes valitsejana tema meelevaldne

isa, võimuanastaja Karl IX, kes oli sunnitud valitsema hirmu abil ja kes seda kunsti ka valdas. Pärast Gustav Adolphi surma aga tuli võimule suurnike eestkostevalitsus. Et kuningas ja käilakuju puudus, siis paratamatult muutus ka aja vaim – samuti nagu see muutus, kui Gustav II Adolphi erilaadne tütar Kristiina täisealiseks sai ja 1640. aastatel troonile tõusis. Seega kujutas Gustav II Adolphi valitsusaeg 1611–1632 endast vaieldamatult omanäolist ajajärku: kaks aastakümnet, mille jooksul kuningas ja tema soosikud tegid Rootsist Läänemere suurriigi.